

Eugeniusz Marciniak

W trosce o przyszłość polskiej wsi i rolnictwa : biskup Roman Andrzejewski jako Krajowy Duszpasterz Rolników

Studia Włocławskie 6, 90-99

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. EUGENIUSZ MARCINIAK

W TROSCE O PRZYSZŁOŚĆ POLSKIEJ WSI I ROLNICTWA **Biskup Roman Andrzejewski jako Krajowy Duszpasterz Rolników**

W dniu 2 grudnia 1982 r. Plenarna Konferencja Episkopatu Polski powołała Komisję Episkopatu ds. Duszpasterstwa Rolników. Jej pierwszym przewodniczącym mianowany został bp Jan Gurda z Kielc. Po złożeniu przez niego rezygnacji, głównie ze względu na stan zdrowia, od 25 lutego 1988 r. funkcję tę, przez okres dwóch i pół kadencji, tj. do 20 czerwca 2001 r., pełnił biskup Roman Andrzejewski. W okresie przekształceń w strukturach Konferencji, Komisja ds. Duszpasterstwa Rolników przemianowana została na Krajowe Duszpasterstwo Rolników, a jej dotychczasowy przewodniczący nosi tytuł Krajowego Duszpasterza Rolników. Powołując przewodniczącego Komisji, Konferencja poleciła równocześnie biskupom diecezjalnym mianowanie w każdej diecezji referenta diecezjalnego, nazywanego też później diecezjalnym duszpasterzem. Przy częściowym udziale tychże referentów opracowany został projekt statutu duszpasterstwa rolników, zwany też w dokumentach regulaminem. Projekt ten, po wprowadzeniu pewnych poprawek i po przyjęciu przez Radę Główną Episkopatu Polski w Poznaniu 27 kwietnia 1985 r. i podpisaniu przez ówczesnego sekretarza generalnego KEP, abpa B. Dąbrowskiego, stał się fundamentem, na którym opierała się działalność krajowego duszpasterstwa rolników (zob. aneks nr 1). W toku prac 233. Plenarna Konferencja Episkopatu dn. 9 marca 1989 r. ustaliła również skład Komisji Duszpasterstwa Rolników (aneks nr 2). Z komisją współpracowali czynnie diecezjalni duszpasterze rolników, którzy dość często zmieniali się z różnych względów (śmierć, rezygnacja, zmiana nominacji przez biskupa diecezjalnego itp.).

Formacja duszpasterzy rolników

Pragnąc, aby nakreślone w statucie (regulaminie) szczytne cele zostały wprowadzone w życie, bp R. Andrzejewski zaprasza członków Komisji, a następnie, po przemianach w Konferencji, samych tylko referentów, na

organizowane przez siebie kilka razy w roku (3–4) w różnych miejscach Polski jedno- lub dwudniowe spotkania formacyjno-szkoleniowe oraz na coroczne, trwające nieco dłużej, rekolekcje formacyjne. Poza nim samym, z jego inspiracji i pod jego kierownictwem, zapraszani rekolekcjoniści przygotowują tę „kadre” do pracy. Warto tu wspomnieć, iż z inspiracji Biskupa w większości diecezji ordynariusze mianują także dekanalnych duszpasterzy rolników, którym, po spotkaniach na szczeblu krajowym, referent diecezjalny przekazuje do realizacji ustalenia tam podjęte. W ten sposób systematycznym programem pracy objęty zostaje teren całej Polski. Pisząc „ustalenia” mam na myśli aktualizację, czyli dostosowanie do rodzących się potrzeb wyłożonych w regulaminie generalnych założeń, które Krajowy Duszpasterz Rolników skrótkowo ujął jako: formację intelektualną, moralną i społeczną.

Chcąc dać duszpasterzom pomoc w ich ważnej pracy, czyli w odnowie moralnej wsi, bez której, jak to powiedział Jan Paweł II,¹ nie może być odnowy ekonomiczno-gospodarczej Ojczyzny, na regularne, kwartalne spotkania duszpasterzy zaprasza bp Andrzejewski także przedstawicieli władz. Rolnik, mieszkaniec wsi ostatniego XX-lecia ubiegłego wieku, to z reguły człowiek konkretny. Szanując księdza, przedstawiciela Kościoła, i z reguły akceptując jego wskazania, żyje w realiach gospodarczych, często na granicy ubóstwa, a mając do księdza zaufanie zwraca się niejednokrotnie do niego jako do jedyne go autorytetu, na którym może polegać i na którego pomoc jeszcze może liczyć. Z drugiej strony duszpasterzowi znającemu realia swojego środowiska trudno mówić wyłącznie o zbawieniu duszy do tych, o których wie, że nie zawsze starcza im na podatek, zapłatę za prąd czy na zeszyt dla dziecka.²

Negocjacje z liderami związkowymi i przedstawicielami władzy

Zapraszani na spotkania przedstawiciele władz, często najwyższych szczebli, mieli z jednej strony możliwość wysłuchania z ust duszpasterzy tego, co „boli” wieś, a co potem wnosili pod obrady parlamentu czy na posiedzenia rządu, a z drugiej strony – przekazywali duszpasterzom informacje z pierwszej ręki, które – przenoszone w dół – podtrzymywały nadzieje i tym samym dodawały siłę do przetrwania koniecznych trudnych przemian.³

Nie bez znaczenia dla sytuacji wsi były też osobiste spotkania biskupa Andrzejewskiego, przy różnych okazjach, z przedstawicielami władz, różnych organizacji, stowarzyszeń, związków, stronnictw czy partii. Kierując się troską o duchowe, ale też i materialne dobro tych, których – jak często mawiał – „ręce Polski nie okradały,” w sposób niesłychanie taktowny pytał, sugerował, czasem subtelnie podpowiadał.

W okresie burzliwych przemian w Polsce, a więc także i na polskiej wsi, w jakim przyszło kierować duszpasterstwem rolników biskupowi Andrzejewskiemu, nie wszyscy spośród działaczy i polityków dorastali do zadań, które przed nimi stały. Jakże często one ich przerastały. Tak na przykład było z kolejnymi przewodniczącymi NSZZ RI „Solidarność”, w efekcie czego związek ten bardzo osłabił efektywność swojej działalności, przed czym Biskup przestrzegał i czynił wszystko, by do tego nie doszło. Tak też było z piękną, oddolną inicjatywą powołania chłopskiego banku w Kaliszu. Ileż czasu, ileż rozmów, tłumaczenia, odwoływania się do wyższych wartości, ileż troski włożył Biskup w uratowanie tej inicjatywy, będącej w pewnym okresie w pełnej fazie rozwoju. Niestety, krótkowzroczność, prywatność, zaślepienie i egoizm storpedowały i unicestwiły inicjatywę tysięcy rolników.

Te dwa przytoczone wyżej przykłady ukazują, jak trudna była praca Krajowego Duszpasterza Rolników i jak rozbieżne były niejednokrotnie cele niektórych polityków i działaczy, którzy usiłowali wciągnąć Biskupa w orbitę swoich zamierzeń i użyć jako parawanu, którym zasłaniając się, mogli sięgać po swoje cele. Towarzysząc Biskupowi w większości spotkań z „możnymi tego świata”, miałem możliwość dostrzec przejawy ogromnej przenikliwości, z czym przychodzą jego rozmówcy, do czego zmierzają i jakie mają cele, co do których Biskup zajmował często postawę – jak często radził księżom – „życzliwego dystansu lub ostrożnej życzliwości”. Za to z uwagą słuchał swoich rozmówców, chcąc „wyłapać” informacje potrzebne do oceny sytuacji, a stawiane pytania zdradzały troskę o obiektywizm, dalekowzroczność, przy równoczesnym zachowaniu życzliwości i zrozumienia dla ludzi, którzy do niego przychodzili.

Nic więc dziwnego, że ciągle wzrastał autorytet „biskupa rolników”, że wzrastała liczba tych, którzy garnęli się do niego, przychodząc z problemami, a nierzadko były to problemy całej Polski. Tak na przykład było w okresie pamiętnych protestów Leppera, kiedy to ówczesny przewodniczący NSZZ „Solidarność”, p. M. Krzaklewski, a potem sam premier J. Buzek, zwrócili się do Krajowego Duszpasterza Rolników z prośbą o podjęcie się mediacji między rządem a protestującymi rolnikami. Słyszałem potem opinie, że gdyby nie pośrednictwo biskupa Andrzejewskiego, skończyłoby się upadkiem ówczesnego rządu i przedterminowymi wyborami.

Z postawy Krajowego Duszpasterza Rolników brali przykład duszpasterze diecezjalni, rejonowi, dekanalni i inni. Spotkania i dialog na różnych szczeblach owocowały konkretną współpracą między parafią a gminą czy dekanatem a powiatem. W Polsce gminnej, mimo blokady ratyfikacji konkordatu przez lewicę, ma miejsce współpraca na płaszczyźnie charytatywnej,

a nawet gospodarczej, na przykład: przy budowie kaplicy przedpogrzebowej, zakładaniu wody na cmentarzu, parkingu tamże czy przy kościele.⁴

Formacja rolników

Zdecydowanie jednak ważniejsza od spraw ekonomicznych, które dla ciągle ubożejącej wsi nie były bez znaczenia, była troska duszpasterza o kształtowanie liderów, którzy dadzą przykład ostrożnemu i z rezerwą podchodzącemu do nowinek rolnikowi, pociągną innych mieszkańców wsi i małych miasteczek za sobą, o formację duchową wsi. W tym celu mobilizuje diecezjalnych duszpasterzy do tworzenia w diecezjach, przy ścisłej współpracy z biskupem diecezjalnym, katolickich uniwersytetów ludowych, których program i statut, opracowany na podstawie podanych wcześniej założeń, a które Biskup niejednokrotnie wykladał, zatwierdziła KEP w Szczecinie.⁵ Począwszy od roku 1989, sukcesywnie prawie we wszystkich diecezjach Polski rozpoczynają pracę trzyletnie sobotnio-niedzielne ośrodki formacji intelektualnej, moralnej i społecznej rolników, dostępne także dla innych mieszkańców wsi i małych miast.⁶

Z perspektywy kilkunastu lat widać, jak dalekowzroczny był Biskup, umożliwiając już wtedy, na bazie zasad chrześcijańskich, przekwalifikowanie się tych, którzy w przyszłości nie będą mogli godziwie wyżyć tylko z 2–5 hektarowego gospodarstwa. Formacja duchowa, jak wspomniano, której celem jest pogłębienie wiary i miłości do Boga, do drugiego człowieka, do Kościoła, do ziemi ojczystej, do otaczającej nas przyrody – to główne cele działania Krajowego Duszpasterza Rolników. Do realizacji tych celów wprzęgą różnorakie środki i wykorzystuje wszelkie okazje. O niektórych z nich była już mowa. O innych krótko jeszcze wspomnę. Są to m.in.: rekolekcje, dożynki, publikacje, wydawnictwa, radio i TV.

Zachęceni przez swego duchowego przewodnika, diecezjalni duszpasterze prawie w każdej diecezji organizują wielkopostne i adwentowe rekolekcje zamknięte dla rolników, skupiające jednorazowo, w różnych okresach, od kilkudziesięciu do kilkuset uczestników.⁷ Tych kilkanaście tysięcy rolników, którzy przeszli formację, nie mogło nie mieć wpływu na podniesienie czy choćby utrzymanie na dotychczasowym poziomie życia moralnego wsi.

Znacznie szerszy zakres oddziaływania miały rekolekcje, tak adwentowe jak wielkopostne, dla rolników i mieszkańców wsi głoszone już w kilkunastu parafiach, w tym w kilku przez bpa Andrzejewskiego, na terenie kilkunastu diecezji, a transmitowane przez Radio Maryja. Z możliwości, jakie daje to radio, korzystał bp Andrzejewski w wielu innych wypadkach, a w każdym z nich dawał wyraz swej duszpasterskiej trosce o dobro miesz-

kańców wsi i rolników, przede wszystkim duchowe, jednak jak zaznaczono, nieobojętna mu była przyszłość polskiej wsi i byt materialny jej mieszkańców.⁸

Nic więc dziwnego, że w toczącej się od kilku lat dyskusji na temat: integrować się z Unią, czy też nie, w której jednym z ważniejszych problemów jest polskie rolnictwo, nie mógł nie zabrać głosu Krajowy Duszpasterz Rolników, bądź co bądź najbardziej kompetentny przedstawiciel polskiego Kościoła w tym zakresie. Spośród kilkunastu wystąpień na ten temat należy szczególnie podkreślić obszerną wypowiedź na sesji w Warszawie: *Polska wieś wobec integracji europejskiej*,⁹ *Chrześcijańska wizja rozwoju wsi i rolnictwa w zjednoczonej Europie*,¹⁰ *Co trzeba zmienić w środowisku wiejskim?*¹¹.

Od 1982 roku w pierwszą niedzielę września, a z czasem także w poprzedzającą ją sobotę, na Jasnej Górze w Częstochowie odbywają się, połączone z sympozjum dla rolników, ogólnopolskie dożynki, czyli dziękczynienie za plony. Służą przede wszystkim wyrażaniu miłości i wdzięczności Bogu za zbiory, za błogosławieństwo w rolniczym trudzie. Służą też formacji, gdyż rolnicy uczestniczą we Mszy, przyjmują sakramenty, modlą się, słuchają homilii, referatów i różnych wystąpień, biorą udział w dyskusji podczas poprzedzającego główne uroczystości sobotniego sympozjum.

Z upływem czasu, wzorem jasnogórskiego ogólnopolskiego święta dziękczynienia za plony, dożynki organizowane są na szczeblu diecezjalnym, wojewódzkim, gminnym, dekanalnym czy nawet parafialnym. Z wyjątkiem tzw. dożynek prezydenckich, na których zresztą ostatnio także sprawowana jest Msza i głoszona homilia, wszędzie służą one przede wszystkim przypomnieniu, że najpierw Bogu należy dziękować i że, by użyć tu mówiącego za siebie przysłowia, „bez Boga ani do progą”. Przy tej okazji przynoszone są do kościoła, na stadion lub inne miejsce, gdzie odbywają się uroczystości, dożynekowe wieńce, niejednokrotnie w przemyślny sposób uplecione ze zbóż, ziół, jarzyn i owoców spracowanymi rękoma rolników, jako wyraz wiary i materialnej kultury, której niezgłębione pokłady drzemią w polskiej wsi, a które Krajowy Duszpasterz Rolników, poprzez organizowanie m.in. konkursu wieńców, wydobywa, rozwija i podtrzymuje.

Kontakty z przedstawicielami kultury ludowej

Temu podtrzymywaniu i rozwijaniu chrześcijańskiej kultury służy też szereg innych działań, jak choćby udział bpa Andrzejewskiego w różnego rodzaju kongresach, sympozjach, zjazdach, wykładach na uczelniach (np. SGGW), konkursach z różnych okazji: rocznice, urodziny czy śmierć poetów,

działaczy, społeczników, ludowych twórców. Dla przykładu wspomnę tu tylko o Dniach Poezji im. M. Konopnickiej, C.K. Norwida, Dni Reymontowskich itd. Niekiedy, z uwagi na dużą ilość zajęć, na uroczystości takie bp Andrzejewski delegował swego przedstawiciela, popierając w ten sposób tego rodzaju akcje.

Z polecenia też Krajowego Duszpasterza Rolników jego przedstawiciel na stale zasiadał na przykład w rządowej Komisji ds. Zwalczenia Bezrobocia, w Radzie ds. Rozwoju Wsi, najpierw przy premierze, a potem przy prezydencie Rzeczypospolitej. Był stałym członkiem kilku instytutów promujących chrześcijańskie wartości i kulturę wsi, jak np. Instytutu im. M. Rataja, wnosząc tam nie tylko chrześcijańskie akcenty.

Krajowy Duszpasterz Rolników, bądź osobiście, bądź też poprzez swego przedstawiciela, bierze czynny udział w uroczystościach odsłonięcia pomników, tablic upamiętniających, społeczników czy działaczy związanych ze wsią i jej kulturą, jak np. Stefana kardynała Wyszyńskiego, Stanisława Mikołajczyka, Wincentego Witosa, Macieja Rataja, Tadeusza Kościuszki w Racławicach i szeregu innych. Podczas zorganizowanego w 1995 r. przez Kościół Wrocławski Kongresu Wsi, bp Andrzejewski odprawił Mszę, wygłosił okolicznościową homilię, a także referat i wziął udział w dyskusji. Podobnie było na Kongresie Kultury Wsi na Jasnej Górze w 1997 r.

Wszystkie te okazje służą realizacji dewizy biskupiej: *humana divinis*. Hasłu temu służą też liczne publikacje w postaci książek, broszur i artykułów. Ich wykaz to oczywiście temat odrębny, ale tu, szkicując postać bpa Andrzejewskiego jako krajowego duszpasterza rolników, nie mogę pominąć takich tytułów jak choćby: *Ludzi do Boga prowadząc. Rozmowy o rodzinie, szkole i polskiej wsi* (Włocławek 1996); *Ziemia jest rzetelna. Kazania i przemówienia dożynkowe z lat 1988–1997* (Włocławek 1997); *Rzetelne są ręce rolnika. Kazania z lat 1989–1997* (Włocławek 1998); *Wolność jest darem i zmaganiem. Kazania patriotyczne, czyli nauki o umiłowaniu Ojczyzny* (Włocławek 1998).

Wychodząc naprzeciw potrzebom dopraszających się o materiały i pomoce w duszpasterskiej pracy duszpasterzy rolników, jak również w celu udostępnienia mieszkańcom wsi wartościowej lektury, Krajowy Duszpasterz Rolników powołał w 1990 r. Wydawnictwo Duszpasterstwa Rolników, specjalizujące się w przygotowywaniu i wydawaniu materiałów o tematyce wiejskiej i ze wsią związanych. W krótkim stosunkowo okresie objęło ono zakresem oddziaływania teren całej Polski.¹² Z biegiem czasu zrodziła się konieczność powołania na potrzeby formacji rolników katolickiej, a równocześnie zajmującej się tematyką wiejską, prasy. Stąd, przy czynnym udziale

bpa Andrzejewskiego, powstaje tygodnik rolników „Obserwator”, a następnie także miesięcznik „Ziemia Rodzinna”.

Troska o pracowników przemysłu rolno-spożywczego i ziemiaństwo

Duszpasterskim oddziaływaniem Krajowego Duszpasterza Rolników objęci też zostali pracownicy przemysłu rolno-spożywczego, gdzie z etyką – jak wszędzie, gdzie jest człowiek – raz jest lepiej, raz gorzej. Potrzebę tej duszpasterskiej opieki widziało wielu prezesów czy dyrektorów zakładów przetwarzających produkty rolnicze. Przykładowo wymienić tu należy: cukrownictwo, przetwórstwo mięsne, wytwórnie soków, przemysł tłuszczowy i inne. Pogoń za tym, aby więcej mieć, zysk za wszelką cenę, także za cenę ludzkiego zdrowia, a niekiedy i życia, spowodowały w niektórych krajach nadprodukcję żywności. Stosowanie nadmiaru środków chemicznych, skarmianie odpadów, intensywna, niehumanitarna hodowla bydła, trzody i drobiu, przy równoczesnym braku zachowania równowagi biologicznej, dewastacji naturalnego środowiska, prowadzić może do samozagłady. W tej sytuacji nie mogło zabraknąć głosu duszpasterza do producentów żywności. Oto przykłady: *Rachunek sumienia rolników*, *Program uniwersytetów ludowych*, co-roczenie wydawany „Kalendarz Rolników” ze stałym rozdziałem: *Człowiek, świat, przyroda*, liczne wystąpienia, których tytuły mówią same za siebie: *Polska nie może być śmietnikiem Europy*,¹³ *W obronie matki ziemi*.¹⁴

Do Krajowego Duszpasterza Rolników zwrócili się też o pomoc i opiekę duszpasterską dawni ziemianie, skrzywdzeni po wojnie przez władze komunistyczne. Duszpasterz polskiej wsi towarzyszył pielgrzymkom ziemiaństwa na Jasną Górę, sprawując Msze, głosząc homilie, spotykając się z przedstawicielami i sugerując szereg rozwiązań, które wyrównałyby, choć w części, wyrządzone krzywdy, a równocześnie zaowocowały dobrem Polski.¹⁵

Materiały do badań historycznych

Reasumując, możemy dziś stwierdzić, że nie sposób ogarnąć w krótkim artykule całokształtu działań bpa Romana Andrzejewskiego i jego współpracowników w dziedzinie duszpasterstwa rolników, działań, które wypełniły 13 lat jego pasterskiej posługi. Nic dziwnego, że budzi ono zainteresowanie wielu badaczy, zwłaszcza studentów piszących prace dyplomowe.¹⁶ Materiały znaleźć można zarówno w publikacjach samego Duszpasterza, jak i w archiwum powołanego przez niego Wydawnictwa Duszpasterstwa Rolników, Tygodnika Rolników „Obserwator” i miesięcznika „Ziemia Rodzinna”. I choć poziom życia moralnego, a także materialnego, polskiej wsi nie jest zadowalający, to trzeba też powiedzieć, że byłby on z pewnością jeszcze gorszy, gdyby

nie wysiłki i działania Krajowego Duszpasterza Rolników w latach 1988–2001 i kierowanych przez niego duszpasterzy, którzy odczytali swoje zadanie jako trwanie przy rolnikach i podtrzymywanie ich nadziei na rozwiązania zgodne z katolicką nauką społeczną.

Aneksy

I. Regulamin Komisji Episkopatu ds. Duszpasterstwa Rolników

Zasady ogólne

Naczelnym organem duszpasterstwa rolników w Polsce jest Komisja Episkopatu Duszpasterstwa Rolników, powołana przez Konferencję Episkopatu Polski.

Członków Komisji, zgodnie ze swoim statutem, mianuje Konferencja Plenarna Episkopatu Polski na okres 5 lat.

Pracą duszpasterską nad rolnikami na terenie diecezji kieruje diecezjalny duszpasterz rolników, mianowany przez biskupa diecezjalnego, którego wspierają w pracy rejonowi lub dekanalni duszpasterze rolników, powołani również przez biskupa diecezjalnego.

Struktura Komisji

W skład Komisji wchodzi: przewodniczący, jego zastępca, sekretarz oraz członkowie, których należy tak dobierać, aby reprezentowali różne regiony kraju.

Posiedzenia plenarne Komisji zwołuje jej przewodniczący, stosownie do potrzeb duszpasterstwa, przynajmniej dwa razy do roku.

Do zadań Komisji należy:

- przedstawiać Konferencji Plenarnej Episkopatu potrzeby duszpasterskie rolników,
- informować Konferencję Episkopatu o planach i działalności duszpasterstwa rolników,
- ustalać program i metody realizacji tychże, uzgadniając, w miarę potrzeby, współpracę z innymi Komisjami Episkopatu,
- organizować ogólnopolskie spotkania i uroczystości związane z duszpasterstwem rolników.

Założenia i cele duszpasterstwa rolników

Duszpasterstwo rolników zakłada i przewiduje, jako cel swojej działalności, organizowanie Duszpasterskich Wspólnot Rolników, których winny łączyć wspólne ideały, problemy i zainteresowania, a mianowicie:

Ideały:

- miłość Boga, człowieka i ojczyzny,
- godność człowieka pracującego na roli,
- przywiązanie do ziemi i kontynuowanie tradycji chłopskiej itp.

Problemy:

- wykonywanie zawodu rolnika, zgodnie z wymogami gospodarstwa rolnego,
- podejmowanie zagadnień prawnych sprzyjających tak rolnikowi jak i prowadzonemu przez niego gospodarstwu rolnemu,
- troska o wyżywienie narodu.

Zainteresowania w zakresie:

- historii narodu i polskiej wsi,

- społecznej nauki Kościoła,
- kontaktów z innymi grupami społecznymi i świadczenia sobie wzajemnej pomocy,
- przekazywania gospodarstwa rolnego następcy.

Duszpasterstwo rolników będzie się starało rozwijać i pogłębiać życie religijne Duszpasterskich Wspólnot Rolników, wykorzystując w tym celu:

- różnego rodzaju nabożeństwa, np. święcenie pól, ziarna siewnego, święto plonów,
- pielgrzymki,
- dni skupienia,
- rekolekcje.

Duszpasterstwo rolników będzie się troszczyć również o to, aby duszpasterze, na różnego rodzaju spotkaniach i nabożeństwach parafialnych, większą uwagę zwracali na troskę o ludzi rolniczego trudu.

II. Lista członków Komisji, z 9 III 1989 r.

Biskup Roman Andrzejewski	– przewodniczący (Włocławek)
Biskup Tadeusz Zawistowski	– zastępca (Łomża)
Ks. Bogusław Bijak	– sekretarz (Warszawa)
Ks. Eugeniusz Marciniak	– sekretarz (Włocławek)

Członkowie:

Bp Jan Gurda	– Kielce
Bp Gerard Kusz	– Opole
Bp Roman Marcinkowski	– Płock
Bp Andrzej Śliwiński	– Gdynia
Bp Tadeusz Werno	– Koszalin
Ks. Marian Bielak	– Lublin
Ks. Jan Cep	– Siedlce
Ks. Hubert Janowski	– Opole
Ks. Kazimierz Kaczor	– Przemyśl
O. Apoloniusz Leśniewski, OFM Cap.	– Gorzów,
Ks. Aleksander Matyka	– Wrocław
Ks. Stanisław Pelc	– Tarnów
Ks. Alojzy Święciuchowski	– Gniezno
Pan Minister Artur Balazs	– Szczecin
Pan Michał Grabianka	– Pelplin
Pan Senator Józef Góralczyk	– Opole
Pan Senator Edward Lipiec	– Gorzów
Pan Marszałek Andrzej Stelmachowski	– Warszawa

PRZYPISY

¹ R. Andrzejewski, *Witosowe dziedzictwo. Elektorat wiejski w oczach duszpasterzy*, Częstochowa 1996, s. 42; t e n ż e, *Wolność jest darem i zmaganiem. Kazania patriotyczne czyli nauki o umiłowaniu Ojczyzny*, Włocławek 1998, s. 155; t e n ż e, *Na fundamentach Dekalogu ma wyrósć gmach nowej Rzeczypospolitej (Homilia do robotników w ramach pielgrzymki Świata Pracy)*, „Niedziela” 1991, 29 IX, s. 5.

² T e n ż e, *Ludzi do Boga prowadząc. Rozmowy o rodzinie, szkole i polskiej wsi*, Włocławek 1996, s. 32.

³ T e n ż e, *Wieś polem nowej ewangelizacji. Homilia...*, Włocławek 1994, s. 7.

⁴ T e n ż e, *Konkordat w Polsce gminnej ratyfikowany*, „Kalendarz Rolników” 1996, s. 72-73.

⁵ *Katolickie Uniwersytety Ludowe*, Włocławek 1992, s. 1-8.

⁶ R. A n d r z e j e w s k i, *Duszpasterstwo rolników*, „Ateneum Kapłańskie” 121(1993), s. 293.

⁷ Sprawozdanie duszpasterza rolników archidiecezji lubelskiej (rps w archiwum Wydawnictwa Duszpasterstwa Rolników).

⁸ R. A n d r z e j e w s k i, *Rzetelne są ręce rolnika*, Włocławek 1998, s. 47.

⁹ T e n ż e, *Polska wieś wobec integracji europejskiej*, Warszawa 2002, s. 74-86.

¹⁰ T e n ż e, *Chrześcijańska wizja rozwoju wsi i rolnictwa w zjednoczonej Europie*, „Studia Włocławskie” 3(2000), s. 441-445.

¹¹ T e n ż e, *Co trzeba zmienić w środowisku wiejskim? w: Polska wieś wobec integracji europejskiej*, Gliwice 2001, s. 17-21.

¹² T e n ż e, *Ziemia jest rzetelna*, dz. cyt., s. 69n.

¹³ Tamże, s. 77n.

¹⁴ Tamże, s. 21n.

¹⁵ R. A n d r z e j e w s k i, *Witosowe dziedzictwo*, dz. cyt., s. 19n.

¹⁶ Por. I. J u s z c z y Ń s k a, *Funkcje uniwersytetu ludowego i ich realizacja na przykładzie Uniwersytetu Ludowego im. księdza Wacława Blizińskiego we Włocławku i jego oddziałów w diecezji włocławskiej*, Toruń 2001 (praca magist. – UMK); A. Ł ą c z k o w s k a, *Kościół wobec problemów wsi polskiej w nauczaniu biskupa Romana Andrzejewskiego w latach 1981-2001*, Warszawa 2001 (praca magist. – PWT Warsz./Włocł.).